
ÇİNGİZ HAN'IN KOMUTANLARININ KARS ŞÜREGEL'DEKİ EGEMENLİĞİ

The Sovereignty of Chingiz Khan's Commanders in Suregel in Kars

Mehmet ÖZMENLİ

*Yrd. Doç. Dr., Giresun Ünv. Eğitim Fak.
İlköğretim Bölümü
mehmetozmenli@hotmail.com*

Özet

Moğol kökenli olan Çingiz Han Türk tarihinin bir parçası kabul edilirse ki etmek gereklidir. Dünya hükümdarlığı fikri ile yola çıkmış birçok dünya liderinden biridir. Bu dünya liderleri gittikleri coğrafyalarda neler yapmışlarsa Çingiz Han'da onu veya daha az benzerini yapmıştır. Bazı Ermeni vakainüvistler yazdıkları eserlerinde kendi yaptıkları ölümlü saçan icraatlarını göz ardı edip, Çingiz Han'ın komutanlarının yaptıklarını abartarak anlatmaları hakkaniyet ölçüleriyle bağdaşmamaktadır. Çingiz'in komutanları Şüregel'i aldıktan sonra huzur ortamı bir ara sağlanmış ve birçok eserin yapımı temin edilebilmiştir. Yazımın içinde Şüregel'de egemen olan komutanlar ve bıraktıkları eserler kitabelerden ve vakayinamelerden yararlanılarak kısaca belirtilecektir.

Anahtar Sözcükler: *Çingiz Han komutanları, Ani, Şüregel.*

Abstract

Chingiz Khan, who has a Mongolian origin, must be accepted as an element of Turkish history. He was one of the numerous world leaders who set off with the idea of ruling the world. Chingiz Khan did just the same or less similar things as the other leaders did in their expeditions. Some Armenian historians ignoring their own cruel affairs exaggerated Chingiz Khan's actions, which was unfair. After Chingiz Khan's commanders had conquered Suregel, a peaceful atmosphere was provided for a while and a lot of monuments were built. In this essay the commanders and their works will be explained shortly by using the inscriptions and diaries.

Key Words: *Chingiz Khan's Commanders, Ani, Şüregel.*

“ Benden sonra gelen Hanlar ve onların büyük beyleri ve asker reisleri yasaya mutlak riayet etmezlerse devlet sarsılır, sonra büsbütün mahvolur. O zaman Çingiz'i ararlar fakat bulamazlar.”
Çingiz Han Yasası (Arsal, 1947, 177)

GİRİŞ

Türk milletinin tarihi ve mazisi, insanlığın varlığı kadar eski ve şerefli. Asırlardan beri kurduğumuz insanlık abidesi, bazı ihmallerimiz yüzünden üzeri yosunlaşmışsa da, Türk gençliği, bu yosunları tırnakları ile

yolup gerçeği ortaya çıkaracaktır. Dünyanın dört bir yanına insanlık ve medeniyet götürmüş olan Türk Milleti, ne yazık ki, Avrupa’da hala “barbar” olarak nitelendirilmektedir. İşin acı olan yanı, Çin denizinden Atlas Okyanusuna kadar uzanan bir sahada, Moğol-Türk Devletini kurmuş olan Çingiz Han’a da; İran, Arap tarihçileri “zalim, hunhar, dinsiz ve kâfir” demişlerdir. Nasıl ki İslam orduları gittikleri yerleri ele geçirince eskiyi ortadan kaldırmışlar ya da kaldırmak için çaba sarf etmişler, batılı işgalciler ele geçirdikleri yerleri nasıl değişime uğratmışlar ve inkılâpçılar eskiyi hepten reddetmişler ise Çingiz ve Çingiz Han’ın komutanları da aynı şekilde davranmışlardır.

Ögel, YSWCCL (Yüan shênk-wu-ch'in-cheng lu)'deki kronolojiye dayanarak Çingiz Han'ın kahramanlıklarını Tangutlar üzerine 1207 yazında yaptığı sefer ile başlatır. (Ögel, 2002: 7)Yoksul bir klanın lideri, Temucin, çeşitli rakip klanlarla kavga etti ve bir Moğol-Türk konfederasyonunu oluşturdu. Kurultay onu Çingiz Kaan ("Evrensel yönetici") olarak onayladı. Çingiz Han'ın oğulları ve komutanları devletin topraklarını her yönde genişletmeye başladılar. Çingiz'in ikinci oğlu Çagatay İrtiş'ten hareket edip, Baykal Gölünün kuzeyinden ilerlemiş; büyük oğlu Cuci, Kaşgar, Oş ve Hokand üzerinden Maveraünnehir'e ulaşmıştı (1217). Bu sırada Harezmsah Muhammed'in düşüncesizce hareketleri ve Çingiz'in elçilerinin Otrar valisi tarafından öldürtülmesi (1218), Çingiz Han'ın batı seferini çabuklaştırmış ve bu hadise Harezmsah ordusunun darmadağınık edilmesine sebep olmuştu.(İbnü'l-Esir, 1989:XII, 320, Taneri, 1993: 40)

Bu olay aynı zamanda Moğolların batıya yönelmeleri için önemli bir fırsat olacaktır.1220 yılında Muğan ovasından çıkıp Derbent (Demirkapı) kapısından geçip Gürcistan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgelerine gelen Çingiz Han komutanları idaresindeki ordular bölgeye egemen oldular. Onlar atlar hariç hiç pahalı kıyafet veya başka herhangi bir şeyle ilgilenmedi ve Tiflis şehrine geldi.

Efsanelerle kendilerini avutan bölge halkı Çingiz komutanlarının gazabına uğradılar. Genceli Kirakos; Bu efsaneyi eserinde: “*portatif bir çadır-kilisesi yapılacak ve bu çadırın önüne de Haç ile birlikte arpa konulacaktı.*” şeklinde yazmıştır. Kirakos “*bunun kendilerini koruyacağına inanan insanlar herhangi bir tedbir almadılar*” diyerek sitemkâr ifadeler kullanmıştır. (Kirakos, 1986: 201.)

Muhammed'in oğlu Celâleddin de onun önünde tutunamadı. Çingiz'in küçük oğlu Tuluy güney batıdan yürüyerek Merv'i aldı (1221), Tebriz ve Tiflis üzerinden Kafkasya'yı geçti ve Dnyeper'e kadar ulaştı (1222). İran'ın zaptı tamamlandıktan sonra, güney orduları Anadolu'nun içerilerine kadar sokuldular. Çingiz'in kendisi de Hindukuş'u aşarak (1221),

İndus yakınlarında Harezmlilerin geri kalanlarını dağıtıp; Pencap'ı istilâ etti (1222). Fakat o, güney Çin'deki karışıklıklar yüzünden geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Tangut seferi sırasında attan düşerek yaralandı ve 1227 Domuz yılında öldü.

Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde Çingiz Han'ın ölümü şöyle belirtilmektedir: “Çinggis-hahan, domuz yılında (1227) Tanrıya yükseldi. Onun ölümünden sonra, Tang'ut halkından alınan şeylerin çoğu Yesui Hatun'a verildi.” (Temir, 1995: 190) Türkistan bozkırlarından çıkarak dünya egemenliği arzusu ile batıya yönelen Çingiz Han'ın ölümü sonrasında oğullarından Ögedey (1229–1241), (Temir, 1995: 191, Barthold, 1981: 567) boğa yılında Han olunca Moğolların fütuhata aynen devam etmiştir. Çingiz Han'ın sağlığında 1220–1221 yıllarında Kür ve Aras boylarına gelen Moğol askerleri buralardan Oğuz Türklerinin Anadolu'nun iç kesimlerine ve bir kısmının da Gence iline doğru yerleşmelerine sebep olmuşlardır. (Vardan, 1937: 225)

Harezmsah Celalleddin (1220–1231) 1224 yılından itibaren Anadolu topraklarına girmiş (Taneri, 1993: 52. vd) ve Kars Şüregel'e yerleşmişti. (İbnü'l-Esir,1989: 421-422) Harezmliler Celalleddin'in, Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat (1220–1237) ile 1230 tarihinde yaptıkları Yassıçemen (İbn Bibi, 2007: 124) [İbnü'l Esir Basimihar demektir.] (İbnü'l-Esir,1989: 454) savaşın da yenilmesinden sonra bölgeye yeni Moğol akınlarının olmasına sebep olmuştur. Yassıçemen Savaşı Türkiye Selçuklularının galibiyeti ile sonuçlansa da Doğu Anadolu'nun korunması zorlaşmış ve Anadolu'ya Moğol akınları artmıştır. Bu akınların en şiddetlisi olan Köseadağ (1243) saldırısı sonucu Türkiye Selçuklu Devleti sarsılmış ve Moğol akınları sonucu yoğun Türkmen göçü ile Anadolu hızla Türk ve Müslüman toprağı haline gelmiştir. Anadolu Beylikleri ortaya çıkmış, bir yandan buhranlar yaşanmış ve bir yandan da Anadolu imar edilmiştir.

a) Çingiz Han'ın ünlü kumandanı Cormagun Noyan:

Yassıçemen ve Köseadağ Savaşları arasındaki yıllar Çingiz Hanın komutanlarının Anadolu'yu yavaş yavaş ele geçirme yıllarıdır. Ögedey Han'ın Gürcistan'ı ele geçirmekle görevlendirdiği Moğolların Sunit boyundan olan ordu başbuğı Cormagun Noyan, Çormagan veya Çormakan diye yazan Grousset, d'Ohsson'un Çormagun diye yazdığını belirtmektedir. Bu komutan Moğol ordusunun başında 1231–1241 yılları arasında tam 10 yıl kalmıştır. (Grousset, 1980: 255) Abu'l-Farac ise eserinde bu ismi Şarmagon (Jurmağon) biçiminde vermektedir. (Âbu'l-Farac 1999: 526.) Cormagun Noyan, 1239 yazında Muğan'dan [Moğan (Mugan), Aras'ın kolu ile Hazar Gölü arasında Kura'nın aşağı kısmının doğu ve güneyinde kalan ovardır.]

kalkan ve üç kolla yürüyen Cormagon Noyan ordusunun başında Gökçeğöl yaylaklarına geldi. Cormagun Noyan, Arpaçay boyuna gelerek Anı vilayetini de kolayca fethetti. (Kirakos, 1986: 257–258–259; Vardan, 2007: 144)

Anı, Kars ve Sürmeli'nin fethini Genceli Kirakos (olayları abartarak) şöyle anlatıyor:

“Anı şehri, ahali ve hayvanat ile dolu idi. Sağlam surlarla muhafaza edilmişti. Hudutları içinde o kadar çok kilise mevcut idi ki, yemin ettikleri zaman: “Anı'nın binbir kilisesi” üzerine yemin ederlerdi. Bu şehir servet içinde yüyüyordu. Bu refah onu, kibir ve gurura sevk etti. Kibir ve gurur ise onun inkırazına sebep oldu. Çarmagan (Cormagun-Noyan) ahaliyi boyun eğmeğe davet için memurlar göndermişti. Anı şehrinin âyanı hükmü altında buldukları (Zakaria oğlu ve Loru şehrinde iken savuşmuş bulunan) I. Şahanşah'a danışmadan cevap vermeğe cesaret edemediler. Fakat halktan mürekkep bir grup, gönderilen memurları öldürdü. Bunu haber alan Çingizliler, şehri çepeçevre kuşattılar, tam bir ustalıkla mancınıkları yerleştirdiler. Şiddetle taarruz ederek şehri hücum ile zapt ettiler. Kuşatılanlar arasında bulunan şehrin ileri gelenlerinden birçoğu, düşmanın hareketlerini kolaylaştırdıkları için kırıgından kurtuldular....(Kirakos, 1986: 258–259.)

Genceli Kirakos, Ögedey Han'ın Azerbaycan'a atadığı Süryani Simeon isimli Hıristiyan Vali Rabban-ata'nın (Rhaban) icraatlarından bahsederken:

“O zamana kadar İsa'nın adının anılması bile yasaklanmış olan Tacik (Müslüman) şehirlerinde kiliseler inşa ettirmişti; mesela halkının özellikle Hıristiyanlara düşman olduğu Tebriz ve Nahçevan şehirleri bunlar arasında sayılabilir. Kiliseler yaptırdı, haçlar diktirdi, Hıristiyan törenlerinin İncil, haç, kilise mumu ve şarkularla birlikte kutlanmasını emretti. Karşı gelenleri idam ettirdi. Bütün Tatar birlikleri kendisine hürmet

gösteriyordu. 'Tamghasına' sahip adamları her tarafta rahatça dolaşıyordu. Hatta Tatar generalleri bile kendisine armağanlar veriyordu..” (Kirakos, 1986: 276–277.)

İki anlatım arasındaki fark açıkça görülmektedir. Hıristiyanlar öldürülünce katliam, kiliselerin yapımına karşı gelen Müslümanlar öldürülünce idam ifadesi kullanılmaktadır. Vakainüvistlerin yanlış tutumları tarihin daha doğru yazılmasını her zaman güçleştirmektedir.

Çingiz komutanlarının yok ettiği iddia edilen Anı kentinin bugün dahi birçok eserinin (Kiliseler ve manastırlar) ayakta olduğu çok açık bir durumdur. Hem Hıristiyanlar için kutsal olan kiliseler(Katedral ve şapel) hem de Müslümanlar için kutsal kabul edilen ve Selçuklu- Şeddadlı eserleri (Manuçehr Camii ve Selçuklu Sarayı) depremlere ve terk edilmişliklere rağmen günümüze kadar ayakta durmayı başarmışlardır.

Cormagun Noyan Anı kentine Kara Bahadır isimli bir komutanı tayin etmiştir. Bu komutan çevredeki birçok yeride kendisine bağlı hale getirmek için seferler yapmıştır. Surp Mari (Sürmeli) bunlardan biridir. Kara Bahadır tarafından Sürmeli çukuru 1240 tarihinde Anı'ya bağlı hale getirilmiştir. (Turan, 1984: 429;Kirakos, 1986: 260.)

b) Baycu Noyan:

Cormagun'un yerine İran'daki (yani Moğan ve Arran'daki) Moğol ordusunun başına, bu görevi 1242'den 1256'ya kadar sürdürecektir olan Noyan Baycu getirilmiştir. Baycu, Konya Selçuklu Sultanlığı'na saldırarak Moğol fütuhatında önemli bir adım atmıştır. Sultan II. Keyhüsrev'in (1237–1245) hükümdarlığı altında bulunan bu büyük Anadolu Türk Sultanlığı kudretinin zirvesinde görünüyordu, ancak Erzurum'u alıp yağmaladıktan sonra Baycu (1242), bizzat Sultan'ın yönettiği Selçuklu ordusunu Erzincan yakınlarında 26 Haziran 1243 Köseadağ'da ezmış (Turan, 1984: 437; İbn Bibi, 1996: 64-73) ve bu zaferin arkasından zamanında teslim olarak sadece yağmalanan Sivas'ı ele geçirmişti. Direnme gösteren Tokat ve Kayseri tamamen tahrip edilmişti. II. Keyhüsrev barış istemiş ve Kağan'a tabi olmayı kabul ederek barışa kavuşmuştu. Bu sefer Moğol İmparatorluğunu, Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarına kadar genişletmiş oluyordu.

Kilikya Ermeni Krallığı'nın hükümdarı I. Hetum (1226–1269) derhal Moğol tabiiyetine geçme akıllılığını göstermişti, aynı politika halefleri tarafından da uygulanacak böylece Ermeniler Selçuklu veya Memluk'a karşı Asya'nın yeni efendilerinin himayesine girmiş olacaktırlar (1244). 1245'de Baycu, Hılat (Ahlât) ve Amid'i (Diyarbakır) işgal ederek

Doğu Anadolu'da Moğol hâkimiyetini sağlamlaştırmıştı. Üstelik Moğollar Ahlât'ı Gürcü tabileri İvane'nin ailesine bırakmışlardır. Hetum kadar ihtiyatlı politikacı olan Musul Atabek'i Bedreddin Lulu kendiliğinden Moğol hâkimiyetini tanımıştır. (Grousset, 1980: 257)

Bu dönemde Doğu Anadolu doğal afet ile de başı derttedir. 1252 yılında Doğu Anadolu ve özellikle de Şüregel bölgesi çekirge sürülerinin tahribatına uğramıştır. (Vardan, 1937: 229) Kirakos bu çekirge sürülerinin şiddetini anlatırken batıda İspanya'yı doğuda da Irak ve İran'ı tahrip ettikten sonra Doğu Anadolu 'ya geldiğini belirtmektedir. (Kirakos, 1986: 359)

Altın Ordu merkezi Saray şehrine gitmek üzere, matbuu Selçuklulardan gizlice ve kılık değiştirerek yola çıkan Kilikya-Ermeni kralı Rubenli I. Hetum, 1254'te Kars ilinden geçmiştir. [(Aknerli Grigor, 2007: 46; Vardan, 2007: 148; Cronicle, 1996: 229–230); Farac, Hetum'un Mengü Han'a hizmet etmek için gittiğini ve bu gidişin 3,5 sene sürdüğünü belirtir. (Abu'l-Farac, 1999: 555–556)] I. Hetum'un hatıralarına göre 1254 baharında Kars'ta oturan Çingizli başbuğu (Mengü Kağan'ı ziyarete giderken) Baycu Noyan'ı ziyaret edip iltifat görmüş; (Vardan, 2007: 148) sonra yola düşüp Arakaz (Elegez) Eteği'nde Vartenik köyünde "Kürt" adlı bir Ermeniye konuk olmuş; 1255 baharında dönüp gelince de Baycu Noyan'ı Şüregel eyaletinde (Anı'da) görmüştür. (Smpat, 2005: 229–230) Kral Hetum Moğollar tarafından çok iyi karşılanmıştır ve Hıristiyan olmaları için tekliflerde dahi bulanabilmiştir. (Hetum, 2004: 45 vd)

I. Hetum ve Rubruck'un (Papa'nın elçisidir) yazdıklarına baktığımızda Anı ve Şüregel Çingizli komutanların egemenliğinde müreffeh ve mamur alanlardır. Rubruck "*Geleneksel bir şölende ben Şahaşah'ın Ani şehrine, çağırıldım. Onun nüfusu, aşırı derecede kuvvetlidir: O, bin Armenian kilisesi ve iki Saracen sinagogunu içerir ve Tatarlar orada egemendirler.*" (Rubruck, 2004: XXII) diyerek bunu anlatmaktadır.

c) Çingiz soylu İlhanlılar:

İlhanlılar, Çingiz'in kurduğu Moğol-Türk Devleti'nin, Çingiz'in ölümünden sonra devlet haline gelmiş bir bölümüdür. Devletin kurucusu, Çingiz Han'ın torunlarından Hulâgû (1255–1265)'dur. Mengü Kağan,(1251–1259) kardeşi Hulâgû'yu 1258 yılında İran'ın idaresine memur etmiş, hakan'a bağlı bu yönetim bölümünü idare edenlere "ilhan" denildiği için, Hulâgû'nun kurduğu bu devlete İlhanlılar denmiştir. (Vardan, 2007: 149) Hulâgû, İran'a yerleştikten sonra Tebriz şehrini merkez yapmış, Abbasî halifeliğine son vermiş, Bağdat'ı almış ve devletini kurmuştur. Anadolu üzerinde egemenlik kurmuştur. Fakat Hulâgû'dan sonra gelenler, İlhanlılar devletini, eski kudreti ile devam ettirememişlerdir. Bu devletin son

hükümdarı olan Ebu Sai'd Bahadır Han'ın 1335 de ölmesi üzerine İlhanlılar devleti tarihe karışmıştır.

Hulâgû'nun yaptıkları Hıristiyan yazarlarca çok eleştirilmemekte Müslümanlar tarafından ise bir zındık olarak anılmaktadır. Hıristiyanların el üstünde tutmalarının sebebi eşlerinin Hıristiyan olmalarının yanında en yakın devlet adamlarının bazılarının da Nesturi olmalarının büyük etkileri vardır.

Mkhargerdzeli hükümdarı I. Şahanşah oğlu Zakaria'nın Bağdat seferinde zincire vurularak öldürülmesi üzerine üzüntüsünden ölmüştür. (Vardan, 2007: 153; Kirakos, 1986: 380–393.) Yerine II. Şahanşah ve Gürcü Prensi Akboğa Anı vilayetinde İlbeği ünvanıyla İlhanlıların Tiflis vilayetine bağlı olarak yaşamışlardır. Farsça kitabelerde (1316–1335 tarihli Anı) vergi muafiyetleri konularından bu liderlerin varlığından haberdar olabilmekteyiz (Kirakos, 1986: 263; Kırzioğlu, , 1953: 443).

ç) Ebu-Sa'id Bahadır Han:

Anı şehri aynı zamanda bir darphane idi. Burada basılan paraların üzerindeki resim ve yazılar bize Anı'da kimlerin egemenlik kurdukları hakkında bilgi sunmaktadır. Olcayto'dan sonra 12 yaşlarında iken tahta geçen Ebu-Sa'id Bahadır Han (Barthold, 1997: 45.) Hasankale'nin merkezi Avnik şehrinde darphane kurmuş ve burada gümüş para kestirmiştir. Rakip hanlardan gelen İlhanlılardan Süleyman Han (1339–1344) Anı'da köylülerin, üzerindeki kıllı-surat kabartmasına göre “Maymun Parası” dedikleri bakır ve Kıpçaklı Nuşirvan Han (1344–1355)'da hükümetinin ilk yılında (1344–1345) tarihinde Anı'da altın para kestirmiştir. 1336'daki iç kavgalarda bozulduğundan, Avnik'teki darphane yerine Anı'da yenisi kurularak işletildiği ve Hasankale'nin merkezinin de, 1296 da yeniden imar edilip, Anı ile Sürmeli şehirlerinden gelip Erzurum'a giden kervanların uğramasıyla gelişen Mıcingert'e nakledildiği, 1349–1350 yıllarına ait İlhanlı bütçesini gösteren kayıtlarda, Abnük/Avnik yerine Mıcingert'ten bahsedilmiş olan kitabesinden anlaşılıyor. Gerek Avnik'te, gerekse Anı'da kesilen İlhanlı ve daha sonraları yine Anı'da kesilen Calayırlı ve Karakoyunlu paralarının külçesini teşkil eden madenlerin, Kağızmanderesi ocakları işletilerek elde edildiği, anlaşılıyor.

Anı'nın büyük kapısı (kuzeydeki üç kapıdan batıdaki Çifte-Beden Kapısı)'ndaki bir kitabede: “*payitaht Anı, has-inçü (İlhanlıların hususi mülkü) olmuştur.*” denildiğine işaret eden Barthold 1319 yılından sonrasına ait Ebu-Sa'id Bahadır Han'ın (1316–1335), Şeddadi Manuçahr'in (1064–1110) yaptırmış olduğu Manuçahr Camii'nin (Barthold, 1997: 436) duvarında ilan edilen bir *yarlığın* (Moğolca *carlık* hükümdarlık kanunu

demektir.) Farsça kısaltmasını gösteren kitabeyi inceleyip neşretmiştir. (Barthold, 1931: 135–159; İnan, 1968: 520–545) 1316-1335’de saltanat süren Tebriz ve Bağdat’ta ikamet eden Bahadır Han’ın Farsça yazılı kitabesi Anı’da Manuçahr Camisindeki duvarda keşfedildi. Tarihe olduğu gibi iktisat tarihine de önemli ışık tutacak olan kitabenin kâşifi N.V.Hanikov’dur (1848).

Kitabe kanuni olmayan hiçbir vergi alınmaması yönünde kesin talimatlar içermektedir. (Barthold, 1931: 137–138) Çingiz soylular, halkı hangi milletten olurlarsa olsunlar kesin bir üslupla ayırım yapmadan bir sosyal devlet anlayışı içerisinde koruma altına almışlardır.

Resim 1: Manuçahr Camii duvarındaki Farsça kitabe (Barthold’un makalesinde verdiği resimden alınmıştır)

Kral 1. Aşot’un yaptırdığı surların dışında, Smbat’ın surlarının içinde, doğusunda Büyük Katedral, batısında, 1. Gagik Kilisesi ile yakınında Ateşgede yer alır. Ana güzergâh üzerinde olduğundan doğudan, batıdan, kuzeyden ve güneyden gelen tacirler burada hayvan ve çeşitli eşya alıp satıyorlardı. Bundan rahatsız olan halkın şikâyetiyle burada koyun ve deve alışverişini yasaklayan Farsça bir kitabe yazdırarak bazı hatırlatmalarda bulunmak zorunda kalan devrin yöneticisi Şeddatlı Manuçahr’in torunu, bu kitabeyi 1199 tarihinde yapılan minare kaidesine, herkesin görebileceği bir yere koydurmuş idi. Minarenin yıkılmasından önce okunmuş ve yayınlanmış olan dokuz satırlık bu kitabede:

“Ben ki Şeddatlı Manuçahr oğlu Savur oğlu Mahmud’un oğlu sultanım. Ata ve oğullarının ruhları yükselsin diye buyurdum ki, satılan malın kusurlu oluşunda, fiyattan yapılan indirim, koyun ve deve tacirleri alım satımlarını; Ebu’l Muammeran Mescidi önünde yapmasınlar. Her kim buna uymaz ve aykırılık gösterirse yüce Tanrı’nın hışmına

uğrasın. 595 (1199) yılı tarihinde". (Gündoğdu, 2006: 252–253)

Bu ifadelerden buranın gümrük meydanı olduğu, her türlü alışverişin yapıldığı anlaşılıyor..

Ebu'l Muammeran Camii'nin minaresi (Bozminare), Manuçahr Camii'nin minaresi ile benzerlik göstermekte idi. 1894 yılında bir Ermeni papazının "*minare görmeye tahammül edemediği*" (Gündoğdu, 2006: 252–253)hezeyanı ile alt kısmını boşaltmak suretiyle minareyi dinamitle uçurması, asırlardır yan yana yaşayan birbirine tahammüllü toplumların ne hallere düştüğünün de bir göstergesidir. Böylece, Anı'da sadece Ermeni eserlerinin bulunduğu savının doğru olmadığı anlaşılıyor. Hıristiyan Kıpçakların, İberlerin, Şeddadilerin, İlhanlıların, Avşarların, mahalli Türk beylerinin de kültür kalıntıları bilimsel kazılarla ortaya çıkarılmıştır.

İlhanlı Ebu-Sa'id Han'ın yarlığından ağır vergilerden bunalan Anı şehri halkından birçoklarının, yerlerini yurtlarını bırakarak başka bölgelere gittikleri ve şehrin ıssızlaşmaya yüz tutup yıkık evlerin arsaları çoğaldığı sırada, Anı şehri'ne acıyarak ve onun yeniden nüfusunun artıp gelişmesi için *ternagir* gibi adlarla hiç bir vergi alınmaması emredilmiştir. Bunu halkın da öğrenip bilmeleri için, şehrin en işlek ve büyük camii duvarına İslâm âdetine uyularak yazılmak suretiyle ilan edildiği anlaşılıyor. İlhanlıların şimdiki Kars ili topraklarını üç vilayete bağladıklarını 1336 ve 1349- 1350 yılları devlet bütçesini gösteren kayıtlardan öğreniyoruz. Bizi alakadar eden bölge birinci bölgedir. Aras kuzeyindeki yerlerden Kars ve Şüregel ile Digor bölgeleri Mkhargerdzeli idaresinde merkez Anı, Göle, Ardahan, Çıldır ve Posof kazaları, Çoruh boyu ve Cavakhet. Ayrıca Çıldır-Atabekleri idaresinde Ahıska, valilik merkezi Tiflis olan ve eski İberya-Bagradunileri ülkelerini içerisine alan İberya ve Abhaz Vilayetine bağlı idi. İlhanlıların Anadolu'da ekonomik faaliyetleri sonucunda refah düzeyinin olumlu bir şekilde geliştiğini Zeki Velidi Togan makalesinde tafsilatlıca belirtmektedir. (Togan, 1931: 7–43)

İlhanlı Satı-Bek Hatun (1338- 1339), vezir ailesi Çobanoğulları'nın (Yücel. 1993: 8, 354–355) yardımıyla İlhanlı tahtına geçmiş, sonra bunun kocası ve Hulagu'nun Yaşmut adlı oğlu neslinden olan Süleyman Han (1339- 1344) hükümdar olmuştu. Küçük Hasan ölünce yerine Çobanoğulları'nın başına geçip vezir olan kardeşi Melik-Eşref, İlhanlı Süleyman Hanı öldürdü. Tebriz tahtına Altın Ordu beğlerinden Kıpçaklı Nuşirvan'ı (1344- 1356) geçirdi. Çobanoğulları'nın başlısı olan bu son iki İlhandan birincisi bakır ve ikincisi altın olarak Anı şehrinde para kestirmişlerdir. Celayırlılar da 1340–1431 tarihleri arasında İran'ın batısı ve

Kuzey Irak'ta egemen olan Moğol hanedanıdır. Türk dilini kendi ana dilleri haleni getiren Celayırlılar XIV. Yüzyıldan itibaren tamamen Türkleşmişlerdir. (Yakubovskiy, 1976: 191) Hüseyin Han (1374–1382), Anı'da h. 777 (1375) veya 779 (1377) tarihi okunan bakır para kestirmiş olduğundan, bunlar çağında Kars ili bölgesinin de Celayırlılar'a bağlı bulunduğu anlaşılmaktadır. (Streck, 1997: 350)

SONUÇ:

Çingiz komutanlarının batı yönünde gerçekleştirdikleri yürüyüş Türk topluluklarının dağılmasına neden olmakla beraber Anadolu, Türkler için yeni vatan olmuştur. İranlı ve Çinli tüccarlar birbirlerinin pazarlarına alışveriş için gittiklerinde kültürel etkileşim Asya medeniyetinin temel malzemesi olmuştur. Bu temel malzemenin Avrupa'yı etkilememesi söz konusu değildir. Yani batı Rönesans'ının kaynaklarından biri olan Çin medeniyeti Avrupa'ya Moğol hareketi ile daha hızlı ulaşmıştır. Avrupa'nın gelişmesine en önemli katkısı Şüregel bölgesinden geçen yollar sağlamış olmalıdır. Arpaçay üzerinde bulunan İpek Yolu köprüsü hem ticari hem de düşünce akışına destek olması kuvvetle muhtemeldir.

KAYNAKLAR

- AKNERLİ, G. 2007: **Okçu Milletinin Tarihi**, Çev. Hrand D. Andreasyan, Yedi Tepe Yayıncılık, İstanbul.
- ARSAL, S. M. 1947: **Türk Tarihi ve Hukuk**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.
- BARTHOLD, V.V. 1931: "*İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet*", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, I, İstanbul, s. 135–158.
- BARTHOLD, V.V. 1981: **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Dursun Hakkı Yıldız, Formül Matbaası, İstanbul.
- BARTHOLD, V.V. 1997: "*Anı*", **İ.A.**, Eskişehir, c. I, s. 436.
- BARTHOLD, V.V. 1997: "*Ebu Said*", **İ.A.**, Eskişehir, c.IV, s. 45.
- BAR HEBRAEUS, 1999: **Âbu'l-Farac Tarihi**, Çev. Ö. Rıza Doğrul, TTK Matbaası, Ankara.
- İBN BİBİ, 1996: **El Evâmirü'l- 'Ala'ıye Fi'l-Umûri'l-'Ala'ıye**, haz. Mürsel Öztürk, C. II, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara.
- İBN BİBİ, 2007: **Selçuknâme**, Mükrimin Halil Yınanç haz. Refet Yınanç- Ömer Özkan, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- İBNÜ'L ESİR, 1987: **El Kâmil Fi't-Tarih**, C. XII, Çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul.
- İNAN, A. 1968: "*Anı Kitabesi*", Barthold, **Makaleler ve İncelemeler**, TTK, Ankara. s. 520-545.
- GROUSSET, R. 2005: **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, Çev. H.D. Andreasyan, Aras Yayınları, İstanbul.
- GÜNDOĞDU, H. 2006: "*Anı Ören Yerindeki Kültür Varlıkları*", **Kars 'Beyaz**

- Uykusuz Uzakta', YKY, İstanbul, , s. 229–273.
- HETUM, 2004: **History of the Tartars** [The Flower of Histories of the East] compiled By Het'um the Armenian of the Praemonstratensian Order, trans. Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey, (http://rbedrosian.com/phaint.htm, 05.06.2007)
- KIRAKOS, G. 1986: **History of Armenians**, trans. Robert Bedrosian, New York. (http://rbedrosian.com/phaint.htm, 05.06.2007)
- KIRZIOĞLU, M.F. 1953: **Kars Tarihi**, Işıl Matbaası, İstanbul.
- RUBRUCK, W. 1990: **The mission of Friar William of Rubruck : his journey to the court of the Great Khan Möngke, 1253–1255**, trans. by Peter Jackson; introduction, notes and Appendices by Peter Jackson with David Morgan, London, (http://rbedrosian.com/phaint.htm,05.06.2007)
- SMBAT SPARAPET'S 2005: **Cronicle**, trans. Robert Bedrosian, New Jersey, (http://rbedrosian.com/phaint.htm,05.06.2007)
- STRECK, M. 1997: "Ermeniyye" makale Mükrimin Halil Yınanç tarafından tâdil edilmiştir. İA, , Eskişehir, c. IV, s. 350.
- TANERİ, A. 1993: **Harezmşahlar**, TDVY, Ankara.
- TEMİR, A. 1995: **Moğolların Gizli Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara.
- TOGAN, Zeki V. 1931: *Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası** c. I, İstanbul. s.1-42.
- THE GEORGIAN CHRONICLES, 1996: "The History of Davit", **Rewriting Caucasian History**, trans. Robert W. Thomson, Oxford. 229–230.
- TURAN, O. 1984: **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, Nakışlar Yayınevi, İkinci Baskı, İstanbul.
- ÖGEL, B. 2002: **Sino-Turcica Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- VARDAN 1937: **Türk Fütuhât Tarihi**, Çev. Hrant D. Andreasyan, İÜ, Ed. Fak. Tarih Semineri Dergisi, c. I, S. 2, İstanbul.
- VARDAN 2007: **Compilation of History**, trans. Robert Bedrosian, New Jersey. (http://rbedrosian.com/phaint.htm,05.06.2007)
- YAKUBOVSKIY, A. 1976: **Altın Ordu ve Çöküşü**, Çev. Hasan Eren, MEB Basımevi, Ankara.
- YÜCEL, Y. 1993: "Çobanoğulları" İA, TDV, C. 8, İstanbul, 354–355.